

ACC. N:o M. 12686:1-15. (inkl. 4 bl. teckn.)

Landskap: Skåne
Härad: H. Åsbo
Socken: Örkelljunga
Uppteckningsår: 1952

Upptecknat av: Nils-Arvid Bringéus
Adress: Örkelljunga
Berättat av: Johan Andersson, N. Nybygget
Född år 1869 i Lärka, Örkelljunga sn

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Sagessmannen död 20.4.1953.

Tillverkning av trädumpar: s. 1-12

Redskap för vädjning av liar: s. 13 - 15.

(4 blad teckn.)

Skriv endast på denna sida!

Tillverkning av träpumpar. Upptecknaren hade med sagesmannen några dagar tidigare överenskommit om att få se på tillverkningen av en träpump och få fotografera de olika momenten. För att få en fullständig redogörelse för tillverkningen var det nödvändigt att beställa en pump för Nordiska museets räkning och följa tillverkningen på platsen från början till slut. Sagesmannen har från sin tidiiga ungdom bedrivit pumpborrning, men den sista pumpen han gjorde var för sju år sedan. Tillverkningen av den för N.M. beställda pumpen fick likväl icke karaktär av rekonstruktion. Denna pump gjordes ute på "stiabacken" där sagesmannen brukat göra pumpar och verktygen som alltid används brukades också vid detta tillfälle. - När upptecknaren kom på platsen låg furustocken, "pumpeträet" som beställts av en lantbrukare ett par dagar innan, nysägat på en vagn, vars ena sidbräda nertagits. Träet som var köpt av Karl Eliasson i Jälla, mätte 5 alnar och hade en tjocklek av 13 tum i roten och 9 i toppen. Rotändan av träet fästes med en kätting. Så brukade man enligt sagesmannen fästa pumpeträet i gammal tid. Något senare lade man upp träet påträpackar, men sagesmannensträpackar var uppruttna och kunde ej användas. - Tillverkningsproceduren började med att rotändan medelst en vanlig vedssåg sågades rät. Därefter sattes borret i stocken lite nedanför kärnan, eftersom stocken var något krokig. På ett avstånd av 410 cm. från

ACC. N.R

M. 12686:2.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

stockens ända ställdes "dallan", en ställning (se foto) på vilket borrets övre ände vilade under borrningens första skeden. - Som medhjälpare vid borrningen hade Johan Andersson tingat Edvin Svensson, som numera är byggnadssnickare, men som varit med om att borra många pumpar i sin dag. - Dessa två borrade alltså. När borret började gå tungt togs det ut och borrkärnan togs bort och lägges i en spänkorg, som placerades nedanför pumpeträets ända. - Dallan är gjord av eke och den flyttades närmare stockändan eftersom borret löpte in i stocken. Arbetet att borra är mycket tungt och utföres i skjortärmarna. Pumpborrarna står vända mot varandra. För att se om borret går rätt ser man på den uttagna borrkärnan om "mallen" (kärnan) är med. Om hålet börjar bli snett lägges några stickor (borrstickor), d.v.s. avfall vid borrningen under, över eller vid sidan om borret, helst försedda med kvistar. Så stöter man in borret kraftigt så att stickorna följer med in och borrets spets ändrar riktning. På detta sätt kan borrets riktning korrigeras $1/4$ - 1 tum. Borrstickorna kontrolleras nästan varje gång borret uttages för att rensas. - Borret vrider ett halvt varv "i taget" d.v.s. någon sekunds uppehåll i rotationen sker då borrskaftet står vågrätt, då byter nämligen borrarna fatning i borrskaftet. "Nu mal det malle" säger Johan Andersson när borret går rätt. På borret

finns märken så att man kan se hur långt det gått in i stocken. Det finns även ett kryss på borrhastanget, så att man kan se när borret står rätt. - Om det är fråga om mycket långa pumpeträn finns det även förlängningsstänger som kan påkopplas då man kommer djupare in i stocken. ~~XXXXXX~~ En sådan förlängningsstång bedövdes dock ej användas vid detta tillfälle. - När man kommit ordentligt in i stocken från dennes rotända togs borret ut och man började i toppändan borra till dess hålen möttes och stocken var helt genomborrad. Borret plockades därefter bort och borrhastanget trädde igenom stocken så att de sista spånorna flög ut ur hålet. På borrhastanget fastsattes ^{skräskena} därefter en ~~XXXXXX~~ ^{skräckan} och man började på nytt borra från stockens rotända. Detta arbete var ännu tyngre än den första borrhningen. Nu skalas genom borrhningen tunna spånor av stocken runt det först uppborrade hålets väggar, så att hålet får en allt större diameter. Vid skräning, som detta moment kallas, stod en av borrarna, i detta fallet Johan Andersson själv invid pumpeträets rotända och drar i borrhastanget borrhastanget inåt i stocken av alla krafter. Det först uppborrade hålet mätte 7 cm i diam. Detta hål gick som nämnts rakt igenom stocken. Skräborret tar sedan och skalar ut hålet så att diametern blir 10 cm. Men detta skräborr borrar man inte rakt igenom stocken, utan endast 3 1/4 alnar. Den första alnen är den segaste att dra. Svetten lackar från borrarna och borrets slirar ibland. - Då

ACC. N:R

M. 12686:4.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

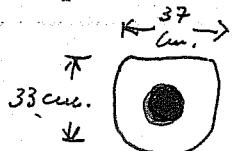
detta är klart påkrokas en skena utanpå skräet och på nytt borras från pumpträets rotända, så att håletx ytterligare utvidgas till 5 tums diameter. Fortfarande stod Johan Anderson och drog i borret, och efterhand som detta löpte in i stocken flyttades också dallen allt närmare stockens rotända. Denna sist påsattna skena skall borras in 3 1/2 alnar i pumpträet. Men denna skena är ej fullt så tung att dra som skräet. - Skräet och skenan har ingen skruv utan är närmast en skarp egg som skalar av tunna flag av träet. Eftersom det ej finns någon skruv måste en av borrarna ständigt stå och dra borrstängen inåt, medan den andre vrider densamma.

Sedan stocken är färdigborrad ritar man med pumpbeslaget som vanligen gjorts iförväg som mall en ring på stockens ~~topp~~ända, och denna tillsyxs så att beslaget kan träs om stocken, för att hindra denna spricka. - ~~Top~~ändan tillsyxs sedan med en vanlig yxa och därefter med bandkniv. Under denna formning rullas stocken efter behov runt, medan den alltjämt kvarligger på vagnen. Den del av pumpen som skall stå under brunnslocket barkas, men den del som står ovanför markytan behåller barken på, sedan denna endast något tillputsats meddelst bandkniven. Genom att barken är på spricker nämligen ej pumpträet så lätt. Men på gamla pumpar faller barken av av sig själv.

§ bondhyvel kallas Johan Andersson bandkniven.

ACC. NR M. 12686:5.

När pumpeträets rotända är tillyxad har den ungefär nedanstående form, alltså lite flat på ena sidan för beslagets skull.

Beslagsjärnet skall helst vara något koniskt så att det lättare går på rotändan av stocken. Det slås på med en yxa. Att få det att sitta ordentligt fast är ganska besvärligt. - Denna ring som användes som beslag är hemmasmidd. Den har suttit på en annan pump tidigare. Man använde ofta äldre järn från gamla pumpar om det fanns. - Beträffande borret för pumpborrningen kan nämnas att "Hindrick i Ängarna" visade Gustaf Snygg i Åsljunga hur han skulle tillverka borret. Det är en mycket svår konst att sätta skruven rätt på borret. Den måste nämligen sitta exakt rätt. Borret filades ut för hand. För 20 år sedan kostade det 50 kr bara att få påsatt borrspetsen. -

Nästa etapp i arbetet är att borra sugehålet i pumpeträets toppända. Det borras med ett ettumsborr rakt igenom stocken, så att det alltså skär det stora borrhålet i rät vinkel. Detta sughål borrades 10 tum från toppändan. Men detta avstånd varierar, beroende på om det är gyttja i bottnen på brunnen eller ej. Man brukade ~~xx~~ kontrollera

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

detta på en gammal pump som hade stått i brunnen tidigare. Men om det var första pumpen som skulle sättas i brunnen kände man efter med en stång hur mycket dynga där var i brunnens botten. - När sugehålet uppborratis utvidgades det med "röskjed" så att hålet blev 1 1/2 tum grovt. §

- Nästa moment är att en bottenplugg tillhugges av en trästock, och slås i pumpeträets toppända medelst en yxa. Sedan borras i andra ändan av stocken "tudahålet" och då detta skedde stod Johan Andersson uppe på stocken. Sedan den ena väggen till pumphålet i mitten genomborrats med ett ettumsborr rödjades det upp med "röskjeden" till en storlek av 2 1/4 tum vid pumpens ytterkant, men med ~~z~~ en mindre diameter inne i stocken. Hålet är således koniskt.

"Tudan" hade kvällen innan svarvats av björke av Johan Andersson. Han beskrev tillverkningen så, att det första man gör är att boffa upp hålet med ett 1½ tums borr. Därefter svarvas tudan upp i en trampesvarv. En dylik svarv har Johan Andersson i en liten verstad i loglängan. Den köptes 1912 av Karl Petter Johansson i Pukabygget. Elias Olsson i N. Nybygget som hade detta stället tidigare hade en stångsvarv, som han brukade intill sin död i början på 1920-talet. Även hjärtat svarvas upp av björke. -

Tudan slås på pumpen med en yxa och sedan sättes "tudajärnet" på

likaledes med yxa. I tudajärnet finns hål för fästen med spik. I dessa skulle man slå norska spik, ungefär liknande handsmidda spik, 2 tum långa. Hela "pumpasmied" d.v.s. ringen, tudajärnet, pumpestången, och grepen till hjärtat brukade kosta 5 kr hos en smed. -

Nästa moment var påsättandet av "gaffelen". Den trädde genom ringen och spikades på pumpaträdet med spik. Först nu fixerades även ringen med ett par spik. - För sughålet i pumpens botten spikades ett par spik i kryss för att ej grodor o.d. och "brunngubben" ej skulle komma upp i pumpen. Innan bottenpluggen definitivt islogs hällde Johan Andersson en spann vatten genom pumpen för att rensa ut de sista kvarvarande stickorna. I gaffeln sattes en nagel för att leda själva pumpstången. -

Om tillverkningen av tudan säger sagesmannen ytterligare, att den borrades upp med ett 1-tums borr och utvidgades med röskjed $\frac{1}{2}$ tum. Sedan den där efter huggits upp med yxa och täljts jämn med bandkniv svarvades den. Därvid trädde tudan genom en svarvaxel och kilades fast vid denna med järnkilar för att den ej skulle snurra runt utan sitta stadigt då svarvningen börjar. - I svarvstolen, som trampas för hand, formas först tudan med en hålisare. Därefter jämnas den med ett stämjärn. Sedan den är slät och fin svarvas fem strängar för att pryda upp tudan. - Sagesmannen berättar att då han och hans kamrater låg ener på slätten och gjorde många pumpar köpte de tudor av Elias Olsson, som tidigare arrenderade en hälft av

ACC. N:oR M. 12686:8,

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

N. Nybygget I⁴. Han svarvade dem på sin stångsvär. De köpte ca 50 st. i taget. Johannes Andersson i Ryet svarvade också tudor. Johan Andersson omtalar, att han även svarvade själv, men sonen David, f. 1909 svarvade sedan till honom ända till dess han för 15 år sedan tog från hemmet. Därefter svarvade Johan Andersson tudorna själv så länge han höll på med pumptillverkning. Man fick ha med sin gångra extratudor, ty de ruttnade gärna upp tidigare än pumpaträet. Även spann och hjärta beställdes tidigare av svarvaren.

Sagesmannen framhåller att en pump kunde vara högst 34 fot lång. Annars sög den ej vatten. Den längsta han gjort var till Nöbbelövs boställe och Svenstorps gästgivaregård. De var på 27 alnar. Träpumparna hade stora fördelar. De höll vattnet bättre och var vattnet järnhaltigt höll den mycket bättre, ty järnet rostar fort upp i sådant vatten.

Johan Anderssons borr hängdes efter användandet tillbaka på sina krokar på ladugårdsgaveln åt söder, där det hade sin plats. Det var 455 cm långt (borrstången). Trähandtaget var 128 cm. långt och förlängningsstången 231 cm. Grovleken på borrstången var 27 mm. Detta borrstång var köpt av Snygg i Åsljunga, som smitt den.

Johan Andersson hade även ett annat grövre borr, som inköptes till Nordiska museet. Det var köpt på auktion efter Ola Bengtsson på Fredriksborg för 40 år sedan. Det är smitt av Henrik Bengtsson

ACC. N.R M. 12686:9.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

N. Nybygget, vilken är död för 40 år sedan.

Hjärtat svarvades likaledes upp med "tumsnaver" d.v.s. ett borrh om 1 tums storlek, samt rödjades upp med röskjed. - Sedan hjärtat var färdigt virades linblånor eller skördegarn om detsamma var på hälldes fåratalg som var smält. Detta för att hjärtat skulle bli riktigt lufttätt. På slätten köpte man hör eller hampa av repslagarna och tog med sig då man gjorde pumpar. Men talg hade de på ställena. Sedan talgen och blånorna påsatts, provades hjärtat i vatten. Om det bubblade då man sköt ner hjärtat i vattnet, d.v.s. luft kom upp från den urholkade delen av hjärtat genom ventilen eller något hål gick det ej. Om det finns lufthål håller pumpen nämligen ej vatten utan man får ständigt spä när man pumpar. - Omkretsen på hjärtat var alltid densamma. För att den skulle bli detta hade man en mall (se teckning) varmed man mätte med då man svarvade hjärtat för att få rätt storlek. Höjden på hjärtat kunde däremot variera. Det gjorde ingenting om det var $\frac{1}{2}$ tum kortare eller längre.

Sedan hjärtat var färdigt skulle det stötas ner. På en kort pump stöttes hjärtat ner 4 alnar från pumpens ovankant, men på en längre pump får man stöta hjärtat längre ner. Hjärtat sättes så långt ner som man rödjat hålet i pumpstocken. Det istötes med en trästör. Där efter isattes spännen (se teckning) och slutligen pumpstången som var av björke, men även kunde vara av järn.

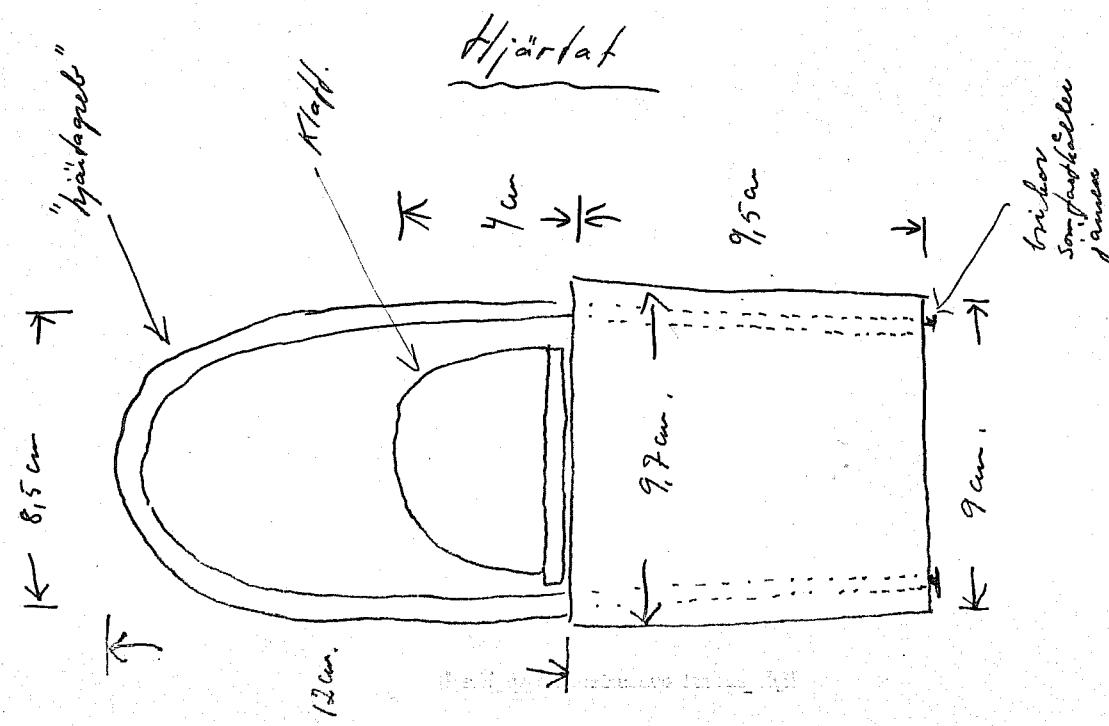
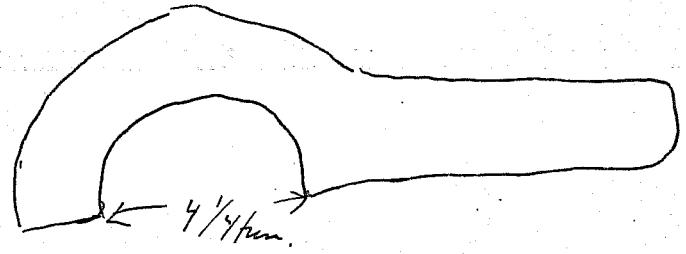
ACC. N:R M.12686:10,

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Johan Anderssons medhjälpare vid borrningen av den av Nordiska museet inköpta pumpen berättar i en paus i arbetet, att han en gång var med "Lilles Puntus" i Kvedala i Visseltofta sn och borrade pumpor. Där höll de på i tre dar och borrade 100 alnar om dagen, d.v.s. 300 alnar sammanlagt. Men då var de så trötta att de knappast kunde stiga upp ur sängarna. Pumparna borrades upp på en gång. Anledningen härtill var att man måste alltid vara två vid borrningen och lejde då en medhjälpare, men med resten av arbetet kunde man klara sig ensam. Genom att leja hjälp blott till borrningen blev förtjänsten större ./Sagesmannen hette Edvin Nilsson/

ACC. N.R M. 12686:11.

Mått för Konholl av hjärtats
röda diameter vid gravningen.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Pumpens

"spans"

mär är läderlåten
fastspänd i spansen.

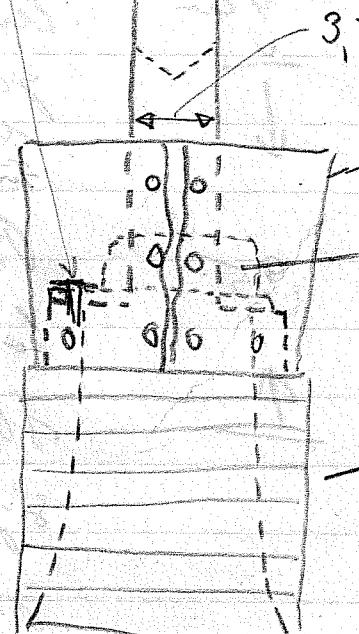
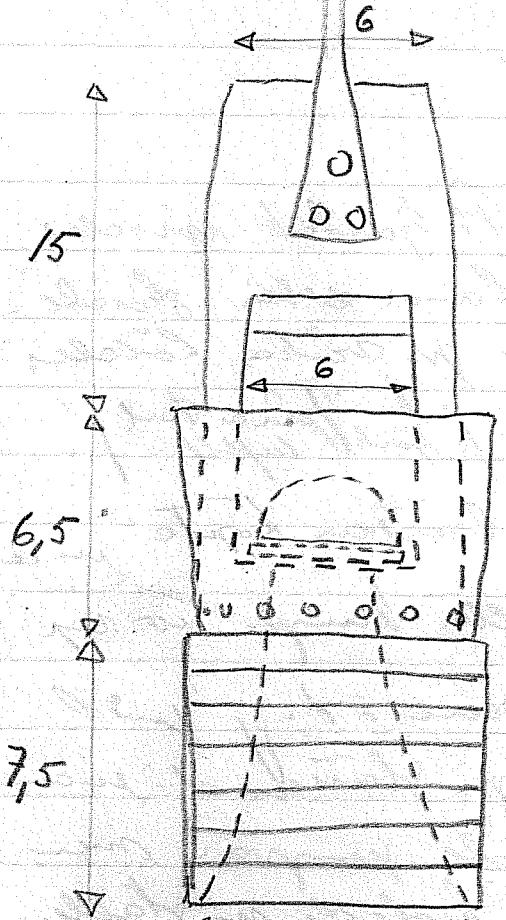
15

6,5

7,5

9,5

målet är ovalt under klapptornet, cirkulärt med till

läderlyfta i 2 halvor
en skaven synes.
ventil "blaff"

— trä med svavade
spår

M.12686:12-

"Get". På Johan Anderssons i Ängarna gård invid trädgården på gårdsplanen stod en träställning eller ett säte för vädjning av liars. På förfrågan vad den kallas svarade Johan Andersson att den kallas get. Den användes att sitta på då man vädjar liars. Förr hade de många sådana säger Johan Andersson, men de var vanligast i Röke sn. Där hade man även ett trä spikat från bottensidan av getens framkant och $2\frac{1}{2}$ aln framskjutande så att getens skaft vilade däremot vid vädjningen. Hur Johan Andersson sitter vid vädjning å sin get framgår av foto.

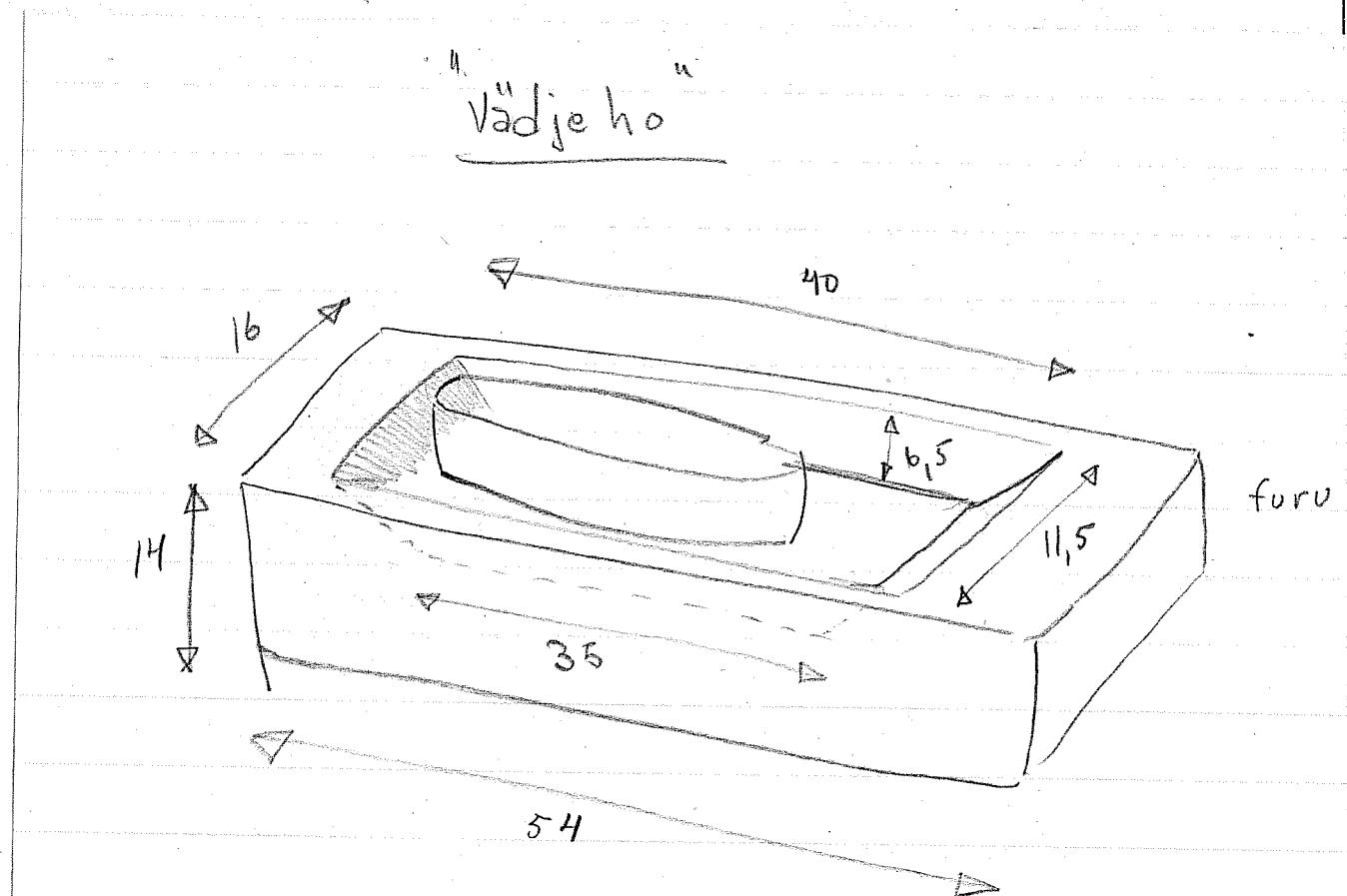
Vädjeho. En sådan stod ~~xxkx~~ bredvid geten, och utseendet framgår av teckning. Tvärsöver vädjehon hade man ofta en träbåge, medelst vilken man bar vädjehon säger Johan Andersson.

M. 12686:14

ACC. N.R.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

Vadje ho

Vadje box från 1611

ACC. N:o M. 12686:15.

LUNDS UNIV.
FOLKMINNES-
ARKIV

"Get"

